

С. ЖОЛДАСБАЕВ

**СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫН СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
АРЫҚ АТАУЫ ХАҚЫНДА (XIV–XVII ғғ.)**

Қазақ жеріндегі, оның ішіндегі Оңтүстік Қазақстандағы, ортағасырлық қалалардың суландыру жүйесін зерттеу мәселесі – археологтардың күн тәртібіндегі басты мәселелердің бірі. Бұл мәселе Кеңес дәуірінде, яғни XX ғасырдың 70-жылдарында қолға алынған еді. Ол Отырар қаласына археологиялық зерттеу жұмыстарының басталуына байланысты болды. Қаланы зерттеу үшін құрылған Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының (ОҚКАЭ) құрамындағы «Отырар қаласын суландыру жүйесін» тексеру бөлімі қаланың сумен қалай қамтамасыз етілуі және оның аумағындағы егіншіліктің қандай дәрежеде болғандығын тексерген еді. Бұл мәселені бөлім жетекшісі болған В.А. Грошев өзінің барлау жұмысынан бастап, докторлық диссертация жұмысына дейін жеткізіп, Отырардың суландыру жүйесінен ғылыми монография шығарды¹. Міне бұл жағдай ортағасырлық қалалардың суландыру жүйелерінің өз кезінде қандай маңызды рөл атқарғанын көрсетіп отыр. Осы мәселені зерттеу бүгінгі күндегі өскелең талапқа да қажеттілігін көрсетуде.

Отырарға қазба жұмыстары басталуының алғаш ғылыми жобасын және оның ұзақ жылдық бағдарламасын жасаған халқымыздың тұңғыш маман-археологы, тарих ғылымдарының докторы К.А. Ақышев еді. Өздерінің «Көне Отырар» кітабының кіріспесінде ортағасырлық қалаларды суландырудың барысында жалпы халқымыздың, оңтүстік аймақ экономикасының, мәдениетінің дамуында Сырдарияның рөлі Ніл өзенінің Мысырдағы рөлімен бірдей болғандығын атап өткен².

Ғалымның Сырдарияны Нілге теңеуінен шын мәнінде оның біздің халқымыздың өсіп дамуына тигізген тарихи маңызының адам айтып жеткізгісіз орасан болғандығын көреміз.

Сырдың суы орта ғасырға дейін, оның жағалауында өмір сүрген арғы ата-бабаларымыз сақ, үйсін, қанды тайпаларының да өмір сүруіне нәрін берген. Олар біртіндеп өркендеп, ортағасырлық дәрежеге көтеріліп, бүгінгі халқымыздың халық болып қалыптасуына зор әсерін тигізген. Сол ұзақ тарихи жолдардың қалай болғандығын зерделеу арқылы Сырдың суын жөнсіз ысырапқа ұшыратпауға болады.

Сырдың суын оның екі жағасында орналасқан Отырар және оның серіктес қалалары Алтын төбе, Құйрық төбе, Пышақшы төбе, Ботай төбе, Оқсыз, Абыз төбе сияқты тағы басқа төбе болып қалған қалалар пайдаланса, оның орта және төменгі ағысындағы Сауран, Сығанақ, Женд, Баршын-кенд т.б. көптеген қалалар да пайдаланған. Алдымызға қойған мақсатымыз Сығанақ қаласының суландыру жүйесінің қандай дәрежеде дамығандығына көңіл бөлу болып отыр. Өйткені ортағасырлық қалалардың ішінде көрнектісінің бірі – Сығанақ қаласы. Бұл атақты қалалардың бірі екендігін К.А. Ақышев та айтқан. Оның айтуы бойынша, орта ғасырлық қалалардың ішінде № 1 қала Отырар болса, № 2 қала ол Сығанақ дей келіп, ендігі ұзақ жылдарға зерттеу жұмысын осы қалаға жүргізу керек деп жазады³.

Қалаға 2003 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жанынан құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізіп келеді. Ол туралы баспасөз беттерінде, ғылыми мақалаларда жарияланған⁴.

Ал мақалада қаланың суландыру жүйесін қарастырып отырмыз. Бұл мәселеге көңіл бөлуде әртүрлі пікірлер мен көзқарастар болғандығын аңғарамыз. Сондықтан олардың дұрыс-бұрыстығына көз жеткізу үшін жазба деректермен салыстыра отырып, оларды далалық зерттеуге дейін қарастыруды жөн көрдік.

Бірінші басты көңіл бөлетін мәселе Сығанақ қаласының «Төмен арықтан» алынған суы арқылы суландырылғаны туралы XVI ғасырдың басындағы жазба деректердегі Мұхаммед Шайбани ханның хатшысы болған Фазлаллах ибн Рузбиханның жазуында кездеседі. Ол Сығанақ қаласы орналасқан жер адамның өмір сүруіне қолайлылығын және ортағасырлық қалалардың ішінде терістікте орналасқан Дешті Қыпшақпен сауда байланысының күшті екендігін, қыпшақтардың астанасы болғандығын, қала және оның аймағындағы егістіктер Сейхуннан (Сырдария) тартылған каналдармен суландырыл-

¹ Грошев В.А. Иригация Южного Казахстана в средние века. – Алма-Ата, 1985

² Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата, 1972.

³ Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата, 1972. 207-6

ғанын айтып өткен (оросительные каналы ее обработанных полей все выведены из реки Сейхун)⁵. Бірақ та Рузбихан каналдың атын жазбаған, дегенмен сол кезде қаланың және оның аймағындағы егістік жерлер Сырдариядан тартылған каналмен суландырылған. Рузбихан каналдың атына мән бермеген.

Әрине Рузбихан Сейхуннан тартылған арықтың Төмен арық екендігіне көңіл бөлмеген. Бірақ арықтың аты сол кезде белгілі болған, ол яғни «Төмен арық па» жоқ әлде «Тұман арық» болды ма белгісіз, дегенмен кейінгісімен аталғандығына ешбір күмән болмаса керек. Бұлай дейтін себебіміз XIV ғасырда жазылған жазба деректерден бұл арық «Тұман арық» деген хабарды кездестіреміз⁶. Онда Әмір Темір Сығанақ қаласындағы көрнекті ислам дінінің уағыздаушы өкілі Шейх Сирадж-ад-динға «Тұман арықтың» бойынан бір төбе (телім) жер беруге өкім шығарған.

Бұл мезгілде Сығанақ қаласы Әмір Темірдің қарамағында болғандығын байқатады. Сонымен қатар бұл кезде Әмір Темір өзіне опасыздық жасаған Тоқтамыс ханды қуғындап жүрген. Ол туралы тарихта жеткілікті жазылған.

Екіншіден «Тұман арық» деген сөзді XIX ғасырдың аяғында қалада болған Түркістан аймағының өлкетанушысы Е.Т. Смирнов өзінің «Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы ескерткіштер» атты еңбегінде Сығанақ қаласының және оның аумағының Сырдариядан тартылған «Тюмень-арық» арқылы алынатын сумен суландырылғанын жазып қалдырған⁷.

Смирновтың мақаласын пайдаланып 1899 жылы Перовск уезінің басшысы В.А. Каллаур Сығанақ қаласына біраз зерттеу жұмысын жүргізген. Ол өзінің ғылыми мақаласында Сығанақ қаласының және Асанас т.б. қалалардың топографиялық құрылысы жайлы мәліметтер жариялайды. Ғалымның басты істеген қызметі Сығанақтың жалпы көрініс сызбасын және қаланың шығыс қақпасының алдындағы 120 м жердегі мешіт пен сағананың құрылыс жүйесінің жобасын жасаған. Сонымен қоса Каллаур да Төмен арық туралы хабар береді.

Бірақ ол арықты Арыс өзенінен алған деп қателеседі. Арықты қазуға он мың адам қатынасқан, сондықтан Тюмен (Түмен –С.Ж.) арық деп аталған дейді⁸.

Түркі тілінде әскери он мың адамды басқару «түмен» деп аталған. Сондықтан да орыс ғалымдары «Түмен» сөзіндегі «у» әрпін «ю» мен шатастырып тюмень деп жазып жүрген. Ал қазіргі кезде қазақша «Төмен арық» болып аталып жүр.

Қаллаурдың бұл арықтың Арыс өзенінен тартылған деп айтуына өзінше анықтама береді. Ол кезде Сырдарияның ескі арнасы «Ешкі өлмес» қамалының жанынан Қызыл құм арқылы аққан дейді. Ол арна бүгінгі күні Өгіз жылғасы деп аталады. Ал ескі арнада көптеген төбе болып жатқан қалалар орналасқан дейді⁹. Алайда ғалымдар мұны мақұл көрмейді. Бұл пікір археологиялық жағынан зерттеуді қажет етеді.

Енді бүгінгі «Төмен арық» деп аталып жүрген арықтың Әмір Темірдің «Тұман арықтан» берген жер үлесіне байланысты «Тұман» деген тайпаның түркі тайпаларының арасында болғандығына және олардың осы Сырдың орталық ағысында өмір сүргендігі туралы пікірге тоқталып өтелік. Өйткені бұл арықты сол тумандықтар қазып солардың атымен аталды ма деген ой туындайды. XV-XVIII ғғ. Қазақ хандығы жайлы жазба деректерде «тұман» тайпасы туралы үш жерде кездеседі. Бірінші деректе «из группы туман» десе, екінші «из племени тубай туман» Дарвиш-бахадүр қазақтардың Шайбани ханға қарсы тұрушылар болған¹⁰. Ал үшінші деректер «из племени людей туман Қылыш-бахадүр» Әбілхайыр ханға қарсы күрестегі тайпалардың қатарында жүрген¹¹. Деректерге қарағанда оқиға Сығанақ қала-

⁴ Жолдасбаев С. Перспективы охраны и изучения средневекового городища Сыганак //Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. — Алматы, 2005, 254-257-бб.

⁵ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакани. Михман наме ий Бухара. Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К.Арендса. — М., 1976, 116-б.

⁶ Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. — Алма-Ата, 1969, 317-6.

⁷ Смирнов Е.Т. Древности на среднем и нижнем течении р.Сырдарья //Протоколы Турк.кружка любит.археологии, 1897 (1896-1897), 2 протокол от 17.II.1897, 1-14-бб.

⁸ Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз ханом в 1219г// Протоколы Турк.кружка любит.археологии, 1900 (1899-1900), 5, протокол №1 от 7.II.1900, 9-11-бб

⁹ Көрсетілген автор. 9б. сілтеме

¹⁰ Материалы по истории казахских ханств...көрсетілген 16-17-бб.

¹¹ Көрсетілген еңбек, 97-б.

сының аумағында болған. Ал орта ғасыр тарихының білікті маманы Т.И. Сұлтановтың хабарына қарағанда Арал бойындағы тайпалардың ішінде Әбілхайыр ханның хан болып көтерілуіне жақтас болған 54-тайпаның тізімінің ішінде 42-ші болып «тубай-туман» болып тұрса, ал 43-ші тізімде «туман», ал 44-ші тізімде «туман-минг» болып жазылған¹².

Бұған қарағанда «туман» тайпасының үш рудан тұрғанын байқау қиын емес. Бұл тайпалардың барлығы Сығанақтың аймағында болған. «Шайбани хан» шежіресінде¹³, Әбілхайыр хан қаза болғаннан кейін тайпалардың ыдырап Қылыш-бахадурдың қазақ хандығы жағына шыққандығын көрсетеді.

Келтіріліп отырған жазба деректерге қарағанда, Төмен арық емес тұмандықтар қазған «тұман арығы» болуы әбден ықтимал.

Орыс деректерінде Сығанақ қаласының Сырдарияның бірде сол жағында тұрғандығы көрсетілсе, екінші бір деректе оң жағында екендігі жазылған. Мұның біріншісі XVI ғасырдың ортасында жазылған¹⁴, ал екінші деректе қала Сырдың оң жағында тұрғандығын орыстың тұңғыш картографы 1701 жылы Сібірдің сызба кітабына кіргізген. Онда қаланың тұрған жері де көрсетілген¹⁵. Сондықтан да соңғы кезде қаланың Сырдың сол жағында тұрғандығын кейбір зерттеушілердің қуаттап жүруі шындыққа жанаспайды¹⁶.

Сонымен қатар Әбдіқадыр Асқар «Төменарықтың» атының шығуына өзінше пікірін қосады. Ол бұл арықтың басқа арықтарға қарағанда арықтардың ішіндегі ең үлкені, ең тереңі демек ең төмені де осы арық болғанын тарихи жазбалар жоққа шығармайды, сондықтан бұл арықты қазіргідей «Төменарық» деп атау әбден орынды дейді. Жерімізде қанша жергілікті атаулардың адам танымастай болып өзгеріп кеткендерін қалпына келтіре алмай жүрміз. Сондықтан бұл арық төмен аталуы мүмкін емес, ешбір мағынаны бермейді, бұл «туманның» орысша «тюмень» аталуынан қазақшаға төмен болып алынуы. Сол себепті тарихи жазба деректерді ескере отырып арықтың ұмытылған тарихи атауы «Туманарық» деп атауымыз керек.

Сығанақ қаласын оңтүстік жағынан су тартылған Туманарықпен суландырса, солтүстік-шығыс жағынан Қаратаудан аққан бұлақ суларымен суландырған. Бұл туралы да қаланың көрнекті діни адамдарына берілген куәліктерде Қаратаудан шығатын Мыңбұлақ, Шолак, Арыстанды, Қызылтал, Келте шалғия сияқты бұлақтардың суын пайдаланып жер айдап өнім алуға құқық берілген¹⁷. Және бір ескертілген жағдай олардан ешбір алым-салық алынбауы ескертіліп, той-думан, діни мейрам күндері олардың жақсы дәрежеде күтілуі және ораза, айт күндері сойылып таратылатын малдың жақсы жерлері жамбас, жілік сүйектерін алуы (беру) қажет екендіктеріне толық мүмкіндік берілген. Қаланың «төменарықтан» су алатынын А. Якубовский де өзінің «Сығанақ қаласының қирандылары» деген атақты ғылыми еңбегінде¹⁸ ерекше тоқталып кеткен. Қала аймағындағы «Қарлұқ арығы» қазір «Бұлдырық арығы» аталатын арық және Көктас бұлағынан келетін «Меш» арығынан екі жұп жер суымен бірге Сұлтан Ысамиддин өулетіне тиісті болған. Бұл хабардан қаланың аумағындағы сулы жерлер діни лауазымды адамдарға бөлініп берілгендігін көреміз¹⁹.

А. Якубовский жергілікті сунақтармен байланыс жасап, олардан Ескі Төменарық станциясының су шығаратын құдығынан (водокачки) бір шақырым жерден шығып Ақтөбеге дейін жетіп, одан екіге бөлінетінін, бір тармағы Көккесенеге қарай ақса, екіншісі оңтүстік-батысқа қарай Сығанаққа бағыт алатынын жазады²⁰. Ғалым Туманарықтан басқа қаланың аумағын суландыруға Бозғыл өзектен шығатын екінші бір үлкен арық туралы жергілікті адамдардан біледі. Ол Бозғыл өзек арығының Бозғыл өзек көлінен шығатынын, көлге судың Сыр тасыған кезде құйылып одан арық арқылы қалаға су тартылатынын жазады. Ал көл Төменарық пен Жаңақорғанның арасында, Көлден Сығанаққа дейін 30 верст²¹. Алайда бұл арықта су тек Сыр тасыған кезде, сәуір, мамыр, маусым айларында ғана болады. Жер суландыруға ең қажетті кез. Бұл кезде егіншілер егістіктерін жетілдіріп алады.

¹² Сұлтанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVIII вв. — М., 1982, 15-16-бб.

¹³ Материалы по истории казахских ханств... көрсетілген. 97-б.

¹⁴ Книга Большому Чертежу (Памятник 17в). Подготовлен к печати и ред. К.Н.Сербиной. М.-Л., 1950, 229с.

¹⁵ Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1710г. — СПб., 1882

¹⁶ Әбдіқадыр Асқар. Төменарық атауы қайдан шыққан //Сыр бойы, 2002-9мамыр.

¹⁷ Материалы по истории казахских ханств... көрсетілген 313-320-бб.

¹⁸ Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Сугнака). Сообщения ГАИМК, 1926, вып.2,123-159.

¹⁹ Шахизында Қарақожаұлы. Сунақ ата «Ғисамиддин». Астана, «Нұржол», 2003, 67-б.

²⁰ Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Сугнака). Сообщения ГАИМК, 1926, вып.2, 158.

²¹ Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Сугнака). Сообщения ГАИМК, 1926, вып.2, 159.

Сонымен қорытындылайтын болсақ Сығанақтың суландыру жүйесі Отырар қаласының суландыру жүйесіне қарағанда өте күрделі болған. Себебі Отырар Сыр мен Арыс өзендерінің қиылысында және өте жақын тұрған. Ал Сығанақ Сыр бойынан 20-30 шақырым алыс тұрған. Дегенмен зерттеушілер қаланың Сырдан қашықтығын әрқалай жазады. Бұл археологиялық зерттеу кезінде анықталады. Мұндай қашықтыққа қарамастан сығанақтықтар судың басты қорын Сырдариядан алған. Жазба деректер мен ғылыми пікірлерде бұл туралы ойдағыдай пікір тудырмайды. Екінші арықтың Сырдан қашан тартылғандығы туралы ешбір дерек айтылмайды. Бұл мәселеде археологиялық жұмыс жүргізілмей анықталуы мүмкін емес. Ол үшін қаланың алғашқы тұрғындарының өмірі қашан басталды? Мұны анықтасақ, сонда арықтың қашан тартылған кезін шамамен қай мезгілде қазылғанын білуге болады. Бүгінгі таңда сөз болып отырған пікірлер қалаға судың Сырдан тек соңғы орта ғасырдың алғашқы кезіндегі (XIV ғ.) тартылғандығы жайлы ғана сөз болып отыр.

Резюме

Статья посвящена истории орошения средневекового городища Сыганак. Анализ имеющихся в источниках мнений позволил автору установить истинное название некоторых арыков. Выяснилось, что название «Тюменарык», оказывается было не Тюмень и не тумень, и не төмен (на казахском языке). Его первоначальное название было «Туманарык», т.к. в те времена, примерно в XIV-XV вв. вокруг городища Сыганак жило племя «Туманды», которые копали арык. Поэтому этот арык и получил свое название «Туман арык». Русские исследователи называли его «тюмень», а местные казахи «төмен» арыком.

Summary

This article is devoted to the history of medieval hillfort Syganak irrigation. An analysis of the available sources of opinions allowed the author to name some of the irrigation ditches. It turned out that the name «Tumanaryk», is it not, nor tumen?, Tyumen and tomen (in Kazakh). Its original name was «Tumanaryk», because in those days, some XIV-XV centuries, around the site of the Tuman tribe lived Syganak, who dug aрык. Therefore the арык and got its name «Fog арык». Russian explorers called it «Tyumen», while the local Kazakhs «tomen» арыком.